

IZGRADNJA MODERNOG I KONKURENTNOG STUDIJA PRAVA KAO ODGOVOR NA ZAHTJEVE TRŽIŠTA SUTRAŠNJICE (U CILJU PROMOCIJE INTERESA STUDENATA, DRUŠTVA I EKONOMIJE) - IZMEĐU ZADRŽAVANJA POSTOJEĆEG STANJA I AKTIVIRANJA RASPOLOŽIVIH POTENCIJALA

Dr. sc. Zvonimir Jelinić, docent
Pravni fakultet Sveučilišta u Osijeku

UDK: 34:378.4
Ur.: 6. srpnja 2016.
Pr.: 2. rujna 2016.
Osvrt

Stalna na tom svijetu samo mijena jest.
Petar Preradović

Sažetak

Autor u tekstu dovodi u kontekst pitanje zapošljivosti diplomiranih pravnika na tržištu rada s potrebom nužne modernizacije sustava obrazovanja za pravne i upravne poslove. Osim što se ukazuje na postojeće probleme, predlaže se traženje i pronalazak novog pristupa čija bi okosnica trebala biti moderan i konkurentan fakultetski program prilagođen tekućim potrebama tržišta, ali i potrebama sutrašnjice. Naglasak je na detekciji polaznih točaka za transformaciju studija prava na temelju dostupnih istraživanja i općepoznatih činjenica. U mjeri u kojoj je to nužno, a s obzirom na to da živimo u vremenu brzih promjena, pri formiranju prijedloga i polaznih točaka promišlja se i o budućnosti pravne struke s obzirom na promjene u stranim pravnim sustavima te projekcije razvoja pravne struke iz različite literature. Samo oni sustavi koji su samostalno sposobni iznjedrili promjene i koji su sposobni prilagođavati se suvremenim potrebama društva ili, čak, otići i korak dalje i suočiti se s pravim reformskim izazovima, imaju izgleda opstati i uspjeti u svijetu koji traži nova znanja i sposobnosti.

Ključne riječi: *pravno obrazovanje, reforme, fakultetski programi, modernizacija, tržište pravnih usluga.*

1. UVOD

Vremena se mijenjaju. Poznati hrvatski pjesnik Petar Preradović je nemogućnost zadržavanja zatečenih i postojećih stanja izrazio s dobro poznatom izrekom „Stalna na tom svijetu samo mijena jest“. Živimo u vremenu društvenih promjena, brzih i

učestalih promjena tržišnih odnosa i okolnosti, vremenu progresivnog napretka tehnologije, sveprisutne globalizacije i velikih demografskih promjena. U takvim okolnostima poseban izazov predstavlja prilagodba obrazovnih politika budućim tržištima rada koja se konstantno i dramatično mijenjaju. U dokumentu nedavno prezentiranom na Svjetskom gospodarskom forumu u Davosu, među inim, navodi se predikcija prema kojoj bi 65 % djece koja danas pohađaju osnovnu školu tijekom svoga radnog vijeka trebala raditi na potpuno novim vrstama poslova, poslovima koji još uvijek ne postoje! Predmetna konstatacija nije pretjerana ako znamo da u razvijenim industrijskim državama mnoga zanimanja koja danas postoje nisu postojala prije deset godina, pri čemu treba uzeti u obzir da se promjene na tržištima dodatno intenziviraju zbog razvoja novih tehnologija i drugih povezanih čimbenika, što posljedično ubrzava promjene na tržištima rada.¹ Analiza učinaka spomenutih procesa, prilagodba obrazovnih politika novonastalim stanjima kao i predviđanje smjera u kojemu će se određene aktivnosti razvijati i kretati predstavlja izazov za niz djelatnosti. Iako bi se mnogi aspekti sadašnjih problema u hrvatskom obrazovnom sustavu mogli razmatrati iz perspektive povezanosti nastavnih programa s potrebama nacionalnog tržišta rada, u fokusu ovoga teksta nalazi se pravno obrazovanje koje postaje opterećeno s nizom problema koji su u hrvatskom kontekstu, a kako ćemo kasnije vidjeti, jednim dijelom interne, a u drugom svojem dijelu eksterne naravi.

Temeljni problem pravnog obrazovanja danas u Republici Hrvatskoj predstavlja zastarjeli i nefunkcionalni okvir u kojemu ono djeluje što rezultira s nepovezanošću s tendencijama i stanjima na tržištu(ima) rada. Naime, nesporna je činjenica da hrvatsko tržište rada nije osobito naklonjeno pravnicima. Nije rijetka pojava da i oni pravnici s radnim iskustvom i položenim pravosudnim ispitom ne mogu naći posao, dok netom diplomirani pravnici svoj prvi posao uobičajeno nalaze nakon (pre)dugo vremena, nakon niza "kucanja na vrata", poslanih molbi i zahtjeva te obavljenih testiranja. Predugo stanje nezapošljivosti generira mnogobrojne probleme koji nisu samo financijske naravi za osobe bez posla, već se javljaju i problemi na psihološkom i emocionalnom planu. Iako je mogućnost stručnog zapošljavanja bez zasnivanja radnog odnosa omogućila diplomiranim pravnicima osjećaj radnog mjesta, društvene korisnosti i zaposlenja, riječ je o potpori koja je privremenog karaktera i koja u većini slučajeva ne rezultira brzim kasnijim zapošljavanjem. Jednostavno rečeno; konkurencija je velika, a natječaji za posao rijetki. Pregled natječaja dostupnih putem različitih *online* servisa pokazuje kako se većina njih ne odnosi na klasično zapošljavanje, već na stručno zapošljavanje bez zasnivanja radnog odnosa.

Nepovoljne prilike na tržištu rada za pravnike prepoznate su i na institucionalnoj razini. Tako je Hrvatski zavod za zapošljavanje u dokumentu naslovljenom Preporuke za obrazovnu upisnu politiku i politiku stipendiranja iz prosinca 2015. godine segmentirano analizirao i prognozirao potrebe tržišta rada za pojedine županije i gradove. Očekivano, preporuke za većinu područja (a posebno ona područja u čijoj se blizini nalazi sastavnica koja pruža uslugu visokog obrazovanja za pravne i upravne poslove, osim za Grad Zagreb) sugeriraju smanjivanje sveučilišnih kvota za pravnike

1 Opširnije v. The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution, u: Global Challenge Insight Report, January 2016.

kako bi se neutralizirala strukturalna neusklađenost između potreba tržišta i produkcije zanimanja koja imaju slabu perspektivu za zapošljavanje.² Problem je prepoznat i na razini samih sveučilišta koja su u proteklom razdoblju smanjivala upisne kvote za pravnike. U posljednje vrijeme intenziviraju se rasprave i na razini dnevne politike koja kao jednu od temeljnih odrednica budućeg djelovanja pretpostavlja povezanost obrazovne politike s potrebama nacionalnog tržišta. Razumno je očekivati da će se teze o potrebi povezivanja gospodarstva s potrebama tržišta rada u budućnosti dodatno intenzivirati i proračunska sredstva distribuirati ponajprije prema edukaciji studenata u područjima koja su deficitarna te ona za koja se može osnovano pretpostaviti da će u bliskoj budućnosti biti tržišno konkurentna. Ako se spomenuta politika u dogledno vrijeme realizira u svojoj punini, riječ će biti o najmanje radikalnoj od svih mjera koje se mogu poduzeti na centralnoj razini radi prevladavanja sadašnjeg stanja i perspektiva za pojedina zanimanja.

Ključno pitanje je - što je potrebno učiniti da bi se pravno obrazovanje prilagodilo potrebama tržišta rada? Koje su to mjere koje mogu osigurati opstanak pravnog obrazovanja u obujmu u kojem ono danas postoji u Republici Hrvatskoj? Prate li fakultetski programi na adekvatan način nove tendencije i dosege pravne teorije i prakse ili iste obilježava statičnost? Što se učinilo da bi pravnici postali u dovoljnoj mjeri praktično upotrebljivi odmah nakon završetka studija, osobito u onim sektorima čiji će razvoj u budućnosti biti dinamiziran i/ili obilježen provedbom reformskih zahvata? Pruža li sadašnji sustav edukacije studentima informacije o najnovijim dostignućima pravne znanosti i prakse te potiče li sustav kritičko razmišljanje usmjereno na rješavanje problema, prije nego puko upoznavanje s pravilima koja reguliraju određena stanja i djelatnosti koja se u našem društvenom kontekstu ionako (pre)često mijenjaju? Izlaze li naši studenti s fakulteta sa sposobnošću rada u dvojezičnim sredinama? Je li uspostavljena okvirna dijagnoza stanja u različitim pravnim disciplinama u cilju detekcije pravnih inovacija i pravaca razvoja koji će obilježavati pojedina područja u sljedećem razdoblju kako bi se studente moglo detaljno informirati i upoznati s novim pravnim rješenjima? Jesmo li svjesni demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj, posebno u dijelovima države koji su udaljeni od Zagreba te negativnih posljedica koje takvo kretanje može generirati za opstojnost raširenoga visokog pravnog obrazovanja? Znamo li što sve trebaju uključivati provedive strategije koje u konačnici mogu rezultirati ne samo povećanim interesom poslodavaca za pravnike nakon završetka studija, već i koristima za društvo i ekonomiju u kojoj djelujemo? U konačnici, sasvim je legitimno postaviti pitanje odgovornosti fakulteta prema društvu u kojemu djeluju i koje, u krajnjoj liniji, izdvaja sredstva za njihovo djelovanje. Riječ je iznimno važnom pitanju s obzirom na to da obrazovanje mladih osoba koje će u budućnosti imati slabe perspektive za brzo zapošljavanje, napredak i uspjeh u polju za koje su se obrazovale ne predstavlja korisno, već društveno štetno djelovanje s obzirom na resurse koji se troše. Pritom nije riječ samo o financijskim resursima države, već i onima od studenata i njihovih roditelja, izdvajanjima koja se povećavaju proporcionalno s trajanjem studija koji je za mnoge studente traje (pre)dugo.

2 Dokument je dostupan na: http://www.hzz.hr/UserDocsImages/preporuke_15.pdf (stranica posjećena 1. rujna 2016.).

Nije riječ o pitanjima na koja se mogu dati kratki i jednostavni odgovori.

Počet ćemo s prikazom uzroka sadašnjeg stanja na tržištu rada za pravnike. Iako bi mnogi na pitanje zašto na tržištu rada postoji veliki broj nezaposlenih pravnika, spremno odgovorili da je riječ o pukom odnosu produkcije i potražnje stavljenom u tržišni kontekst, takav stav ipak treba provjeriti i kontekstualizirati sa zaključcima iz kasnijega dijela teksta. Osim pregleda stanja u nacionalnom kontekstu, u prvom dijelu teksta razlažemo čimbenike koji su studij prava pozicionirali kao studij koji je danas u pogledu zapošljivosti slabo perspektivan.

U drugom dijelu rada ukratko ćemo izložiti najvažnije zaključke iz dostupnih stranih istraživanja. Pravni fakulteti u Republici Hrvatskoj, maloj i otvorenoj državi, danas članici EU-a, ne smiju pri formulaciji obrazovne politike u polju prava zanemariti trendove i stanja na stranim tržištima pravnih usluga s obzirom na to da se navedeni trendovi u uvjetima globalizacije često prelijevaju. Razvoj tržišta i gospodarstva u globalizacijskim uvjetima prije ili kasnije rezultira prelijevanjem novih pravnih i poslovnih rješenja u nacionalne okvire, neovisno o unutarnjim otporima koji prije ili kasnije bivaju slomljeni. Naposljetku, napredna rješenja u modernom svijetu uvijek prevladaju.

Upravo jer napredna rješenja i koncepti u modernom i globaliziranom svijetu uvijek odnose pobjedu nad slabijim konkurentima, potrebno je razmotriti što je potrebno učiniti kako bi se nekonkurentni nastavni programi transformirali u konkurentne. Ovdje polazimo od shvaćanja da svi pravni fakulteti u državi, a posebno oni koji su udaljeni iz centra zbivanja, imaju dovoljno resursa iznjedriti novu startnu poziciju i provesti učinkovitu strukturalnu i tržišno orijentiranu transformaciju. Budućnost malih sustava zajamčena je samo ako oni djeluju pametnije, brže i bolje od konkurencije. Iako treba priznati načelnu ispravnost konstatacije kako nema jednostavnih recepata za složene zadatke pa se, u tom smislu, ne može puno naučiti iz anegdote o rezanju čvorova,³ budućnost pravnog obrazovanja u obliku koji se sada njeguje objektivno predstavlja problem koji je eskalirao do točke koja zabrinjava. Postoji li uopće odgovor na pitanje što zapravo radimo kada formalno školujemo pravnike koji će kasnije imati problema sa zapošljavanjem ili ono najgore, pravnike koji će sutra biti prisiljeni raditi poslove koji nisu povezani s njihovim primarnim obrazovanjem. Dobar odgovor može biti samo odlučna reakcija koja će pravno obrazovanje učiniti adekvatnim suvremenim potrebama i trendovima.

O tomu koje mjere treba poduzeti kako bi se u najkraćem vremenu moglo polučiti konkretne rezultate i početi obrazovati kadar koji će u novim tržišnim okolnostima biti zapošljiv i u stanju odgovoriti nekim posve novim zahtjevima bit će govora u trećem dijelu rada. Ipak, potrebno je odmah istaknuti da namjera nije pružiti precizne odgovore na pitanja što konkretno treba mijenjati u postojećim nastavnim planovima i programima, koje predmete izbaciti ili sjediniti, a koje uvesti te na koji bi način sadržajno trebalo izmijeniti pojedine kolegije. Štoviše, davanje takvih odgovora nije niti moguće jer je prethodno potrebno imati saznanja o promjenama u pojedinim pravnim i pravu bliskim područjima o čemu najviše saznanja ipak imaju nastavnici

3 V. Kregar, J., *Teorijski i društveni kontekst modernizacije pravnog obrazovanja, Reforma pravnog obrazovanja, HAZU, Zagreb, 2007.*, str. 30.

i suradnici koji izvode nastavu iz konkretnih predmeta. No, to nije zapreka da se u nastavku rada izade s nekim načelnim razmišljanjima koja mogu poslužiti kao baza za daljnje inicijative i reformske poteze.

2. ANAMNEZA STANJA NA TRŽIŠTU RADA ZA PRAVNIKE

Pravo je uvijek bilo atraktivan studij jer je riječ o studiju nesporne intelektualne vrijednosti, ujedno i studiju koji zauzima jedno od središnjih mjesta u sustavu znanosti i društvenih odnosa. U hrvatskom kontekstu, pravo omogućava precizan uvid u način na koji država regulira aktivnosti svojih tijela i ponašanje građana i pravnih osoba, uvid u modele privatnopravne zaštite ugroženih interesa i prava te općenito dobar pregled nacionalnih i međunarodnih sustava i odnosa kao i načina na koji se ti odnosi uređuju. Takav pristup omogućava polaznicima studija prava da steknu kontingent znanja koji može biti upotrijebljen za ostvarivanje različitih probitaka; profesionalnih, stručnih, znanstvenih, ekonomskih i dr. Iako ništa ne sprječava pravnike da se nakon završetka studija bave različitim poslovima u okrilju privatnog sektora, većina pravnika svoj interes ponajprije usmjerava prema zapošljavanju na ne bilo kakvim, već kvalitetnim poslovima u domeni prava, bilo u segmentu pravosuđa, gospodarstva ili javne uprave. Potonje je logična posljedica činjenice da studij prava iziskuje ulaganje značajnog i dugotrajnog napora u dovršetak studija koji se za mnoge studente protegne na razdoblje od šest i više godina. Uobičajeno nakon završetka studija slijede novi izazovi za kasnije pozicioniranje na temelju stečenih kompetencija. Tako će za mnoge jedan od prvih dalekosežnih izazova biti ispunjavanje uvjeta za pristup pravosudnom ispitu. Ispunjavanje uvjeta za pravosudni ispit prvotno iziskuje pronalazak radnog mjesta (eventualno ostvarivanje vježbeništva kroz sustav volontiranja), po mogućnosti u sektoru pravosuđa u širem smislu riječi.⁴ Osim što pravosudni ispit danas predstavlja *condition sine qua non* za sve pravnike koji žele svoju karijeru izgrađivati u pravosuđu, isti će biti nužno prevladati i onim pravnicima koji karijeru žele graditi u sektoru gospodarstva (korporativni pravnici). Naime, ne treba zaboraviti kako Zakon o parničnom postupku određuje da u parnicama o imovinskopравnim zahtjevima u kojima vrijednost predmeta spora prelazi 50,000 kn punomoćnici pravnih osoba mogu biti samo osobe koje imaju položen pravosudni ispit.⁵ Ako zakonskoj konstrukciji koja zapošljavanje pravnika u gospodarstvu praktički uvjetuje polaganjem pravosudnog ispita pridodamo pravilo koje sudove obvezuje da pri odlučivanju o troškovima postupka stranci odredi naknadu samo onih troškova koji su bili potrebni za vođenje parnice, dakle ne i troškova zastupanja prema obračunskoj matematici koja se rabi za nagrade odvjetnika, postaje jasno zašto gospodarski subjekti optiraju za *outsourcing* pravnih poslova prema odvjetništvu. Za razliku od prošlih vremena kada je većina gospodarskih subjekata imala ustrojene

4 Naime, sudsko, odvjetničko i javnobilježničko vježbeništvo omogućava stjecanje uvjeta za pristup pravosudnom ispitu u kraćem roku nego što je to slučaj kada je riječ o radu na pravnim poslovima u upravnim tijelima, drugim pravnim osobama, fakultetima i dr. V. čl. 21. i d. Zakona o vježbenicima u pravosudnim tijelima i pravosudnom ispitu (NN, br. 84/2008, 75/2009).

5 V. čl. 91. Zakona o parničnom postupku (NN, br. 53/1991, 91/1992, 112/1999, 129/2000, 88/2001, 117/2003, 88/2005, 2/2007, 96/2008, 84/2008, 123/2008, 57/2011, 25/2013, 89/2014).

kapacitirane pravne službe, danas je zapošljavanje korporativnih pravnika postalo troškovno prihvatljivo samo za mali broj preostalih velikih gospodarskih subjekata i to posebno onih koji svoje poslovanje usmjeravaju prema velikom broju korisnika proizvoda i usluga ili onih subjekata kojima su korporativni pravници (*in house lawyers*) potrebni radi pokrivanja točno određenih, često veoma uskih pravnih područja.

Iz povijesne perspektive problematika nezainteresiranosti tržišta za zapošljavanje pravnika u gospodarstvu predstavlja nasljeđe prošlih vremena. Veliki gospodarski subjekti su nakon privatizacije ili sanacije počeli otpuštati djelatnike u pravnim službama još devedesetih godina 20. stoljeća. Usporedno, veliki broj drugih poduzeća zbog gubitka tržišta i zastarjele tehnologije odlaze u stečaj ili počinju primjenjivati poslovnu strategiju ukidanja pravnih službi i prebacivanja pravnih na odvjetničke urede. Većini osoba s pravosudnim ispitom koje su izgubile posao u pravosuđu ili gospodarstvu jedini izlaz bio je započeti karijeru u odvjetništvu. Posljedica je bila iznimno povećanje broja odvjetnika na tržištu koje još uvijek traje (prema računici autora u proteklih dvadesetak godina broj odvjetnika se povećao za preko 500 %, dok se samo u proteklih pet godina broj odvjetnika povećao za 20 %, s 3842 odvjetnika upisanih sredinom 2010. godine na sadašnjih 4572 odvjetnika).⁶

U tom smislu, jedan od razloga slabe zapošljivosti pravnika treba tražiti u „eksternim“ kretanjima i činjenici da je u proteklih 25 godina došlo do temeljite promjene gospodarskog sustava i tržišnih odnosa što je dovelo do nestanka niza gospodarskih subjekata i njihovih pravnih službi iz vremena socijalizma. Međutim, objektivno je teško očekivati da promjene u političkom sustavu ne rezultiraju nizom poremećaja, među inim i za zanimanje koje je tradicionalno bilo visoko traženo. Mijene u društvenom i pravnom sustavu rezultirale su pritiskom na odvjetništvo koji se dogodio tijekom navedenog razdoblja i koji je donekle bio amortiziran nastajanjem novih poslova zbog razvoja poduzetništva i potrebe za prevladavanjem pravnih problema koji su nastajali tijekom ustoličenja novoga, demokratskog pravnog sustava i tržišno orijentiranoga gospodarstva. Oni koji nisu optirali za odvjetništvo svoju su budućnost tražili i eventualno našli na drugim poslovima, najčešće u okrilju nekog sektora pod financijskom kapom države. Ipak, treba konstatirati kako postoje indikacije da je broj dostupnih poslova pod financijskom kapom države danas prilično iscrpljen. Oba sektora, državni i javni pokazuju znakove prekapacitiranosti, što je slučaj koji se, po svemu sudeći, danas odnosi i na odvjetničku službu.

3. O POTENCIJALNOJ AMORTIZACIJI KRIZE NA TRŽIŠTU RADA ZA PRAVNIKE KROZ SEKTOR ODVJETNIŠTVA

Postajanje pripadnikom odvjetničkog ceha ovisi o ispunjavanju uvjeta propisanih Zakonom o odvjetništvu.⁷ Okvirno, od upisa studija prava do ispunjavanja

⁶ Stanje na dan 23. veljače 2016.

⁷ V. čl. 48. Zakona o odvjetništvu (NN, br. 9/1994, 117/2008, 50/2009, 75/2009, 18/2011). Kod odvjetništva nije slučaj kao s javnim bilježništvom kod kojega broj raspoloživih javnobilježničkih mjesta određuje Ministarstvo pravosuđa uzimajući u obzir niz zakonski postavljenih parametara (v. čl. 16. Zakona o javnom bilježništvu, NN, br. 78/1993, 29/1994, 162/1998, 16/2007, 75/2009).

uvjeta za upis u imenik odvjetnika diplomiranim pravnicima je potrebno oko deset godina neprekidnog učenja, rada i zalaganja. Iako je riječ o trnovitom i mukotrpnom putu koji, uzgred rečeno, također inicijalno iziskuje zapošljavanje mnogim mladim pravnicima i ne preostaje ništa drugo nego da zbog nemogućnosti zapošljavanja u pravosuđu, trgovačkim društvima i javnom sektoru, unatoč brojnim formalnim pretpostavkama, sve svoje karte „bace“ u ulazak u tu društveno nezaobilaznu, Ustavom reguliranu i povijesno gledano visoko uvažavanu profesiju. Dopuštamo i da neki studenti još za vrijeme studija razviju sklonost prema dijelu prava koji se bavi zaštitom privatnih prava i interesa pa da imajući u vidu medijski popraćene uspjehe pojedinih odvjetničkih ureda čvrsto odluče svoj rad usmjeriti prema stjecanju uvjeta za ulazak u tu tešku i izazovnu službu. Ipak, čini se da je i u sektoru odvjetništva došlo do ozbiljnih poremećaja zbog stanja na tržištu pravnih usluga. Iako pregled podataka koje je prikupila Europska komisija za učinkovitost pravosuđa sugerira da broj odvjetnika u Republici Hrvatskoj (103 na 100,000 stanovnika, stanje iz 2012.) nije na razini broja odvjetnika u nekim drugim europskim državama poput Luksemburga, Italije, Španjolske, Engleske i dr., već da taj broj Republiku Hrvatsku svrstava u sredinu paneuropske ljestvice, opći je dojam da je već i sadašnji broj odvjetnika previsok za sadašnje prilike na tržištu pravnih usluga. Potonje sugerira i prošlogodišnji dramatičan istup bivšeg predsjednika Hrvatske odvjetničke komore Andreisa o neprihvatljivoj i neodrživoj odvjetničkoj stvarnosti.

Što se dogodilo?

Usljed nerazumne i neodgovorne hiperprodukcije diplomiranih pravnika, koji svakodnevno, gotovo kao na tekućoj vrpci, izlaze sa sva četiri pravna fakulteta u Republici Hrvatskoj, došlo je do užasnih problema u zapošljavanju tih mladih ljudi. Da ne bi bilo nespornosti, za nastalu situaciju kriva je isključivo država. Siguran sam da bi samo jedan pravni fakultet u Hrvatskoj, koji bi okupljao najbolje nastavnike iz pravne zajednice, bio više nego dovoljan i primjeren našim potrebama za diplomiranim pravnicima..... Naša, odvjetnička, stvarnost, na način kako smo tretirani, uz ostalo i u postojećim propisima i njihovoj primjeni je neprihvatljiva i neodrživa. Zbog toga nema dvojbe da moramo napraviti sve kako bismo je, barem u ovom dijelu, učinili prihvatljivom. Držim da imamo izgleda napraviti nešto samo onda ako mi odvjetnici, svojom stručnošću i upornošću ishodimo željeno zakonsko rješenje, tako da hrvatski odvjetnici u suradnji s kolegama sucima najviših sudova u Hrvatskoj, samostalno određuju tko po svom praktičnom i teoretskom znanju i nadasve obrazovanju može postati odvjetnikom.⁸

Pozadinu citiranog stajališta lako je razumjeti. U nemogućnosti zapošljavanja drugdje, mnogi mladi pravnici ustrajno šalju zamolbe za posao odvjetničkog vježbenika kako bi mogli početi stjecati potrebno iskustvo i raditi na stjecanju uvjeta za polaganje pravosudnog ispita. U idealnim okolnostima, nakon uspješno položenog pravosudnog ispita i ispunjavanja drugih pretpostavki slijedi svečani čin davanja odvjetničke prisege i upis u imenik odvjetnika. Nužna upućenost na svijet odvjetništva dovela je do toga da se čak i danas, u uvjetima gospodarske krize broj odvjetnika na tržištu stalno povećava. Međutim, tržište odvjetničkih usluga nije bezgranično, ono ima

8 Andreis, Leo, u: Uvodniku časopisa Hrvatske odvjetničke komore *Odvjetnik*, br. 5-6/2015.

svoje organske limite rasta. Svemu treba pribrojiti i tendenciju koncentracije poslova u rukama jakih ureda, onih koji su već razvili poslovne modele te se etablirale na tržištu. Pozitivan utjecaj pravila Europske unije na slobodu prekogranične odvjetničke aktivnosti i slobodu poslovnog nastana izvan teritorija matične države (u kojoj su stekli kvalifikaciju i licencu) u velikoj je mjeri ograničen i kao takav opcija tek za neznatni broj odvjetnika zbog razlika u pravnim sustavima te zbog poznavanja jezika. Kada svemu pribrojimo okolnost da jaki uredi imaju tendenciju koncentracije dostupnih poslova ispada da mali uredi i individualni odvjetnici koji simultano pokrivaju više pravnih sfera mogu imati velikih problema sa svojim tržišnim pozicioniranjem, što uspon diplomiranog pravnika i potragu za profesionalnim statusom čine mukotrpnim, dugotrajnim i nepredvidljivim poslovnim poduhvatom.

4. O POTREBI ZA NOVIM PRAVNICIMA U JAVNOM I PRIVATNOM SEKTORU

Iz najnovijeg izvješća Europske komisije za učinkovitost pravosuđa (CEPEJ) za 2014. godinu proizlazi da je pravosudni sustav Republike Hrvatske s 45,3 suca na 100,000 stanovnika jedan od najkapacitiranijih sustava u Europi. Podatci za državno odvjetništvo otkrivaju da je broj osoba zaposlenih u sustavu također iznad europskog prosjeka, osobito ako se državnim odvjetnicima pribroje osobe koje im pomažu u radu (25,7 na 100,000 stanovnika). Ova statistika govori u prilog tezi da je broj pravosudnih dužnosnika trenutno izrazito visok, što se posljedično odražava i na potrebu za novim zapošljavanjem u sektoru pravosuđa. Iako bi se sve moglo staviti u kontekst broja predmeta koji pristižu ili su u obradi na hrvatskim sudovima, pri čemu je taj broj viši nego u drugim državama, treba imati na umu da će buduće razdoblje također obilježavati reforme u pravosudnom sektoru koje probleme sigurno neće rješavati novim zapošljavanjem već izmjenama propisa koji će rezultirati određenim strukturalnim reformama i izmjenama u metodologiji rada.⁹

Kada je riječ o mogućnostima zapošljavanja u drugim državnim tijelima i javnim poduzećima, bez detaljnije analize teško je izvesti zaključak u kojoj mjeri trenutno postoji potreba za zapošljavanjem pravnikâ. Mali broj dostupnih natječajâ u kombinaciji sa sve glasnijim zagovaranjem temeljite reforme svih sustava koje kontrolira država govori u prilog tomu da je mogućnost zapošljavanja na upravnim poslovima i javnim poduzećima trenutno slaba. Smatramo da jedan od uzroka slabe potražnje za pravnicima u javnom i privatnom sektoru treba tražiti u dvije okolnosti; prvoj, koja se odnosi na pogrešnu percepciju prema kojoj su pravnici osobe koje posjeduju znanja i sposobnosti raditi isključivo na pravnim poslovima, dok je za sve druge poslove potrebno tražiti osobe s drugim kvalifikacijama te drugoj, koja s obzirom na nedostupnost preciznih podataka egzistira samo na razini pretpostavke. Riječ je o tomu da u nekim segmentima javnog sektora zaposlenih ima previše, dok ih u drugim segmentima nedostaje. K tomu, sadašnja dostatna kapacitiranost sustava

9 Jedna od posljednjih ozbiljnih zahvata bila je racionalizacija mreže sudova. Opširnije o tome, v. u obrazloženju Konačnog prijedloga Zakona o područjima i sjedištima sudova iz 2014. (P.Z. br. 667).

možda također igra značajnu ulogu, no o tomu je teško suditi s obzirom na to da postoji malo relevantnih podataka nužnih za kvalitetnu prosudbu cjelokupne situacije.

O zapošljivosti pravnika u privatnom sektoru već je bilo riječi. Rapidna deindustrijalizacija i stečaj niza velikih gospodarskih subjekata te nestanak nekad masovnih pravnih službi generirali su nestanak radnih mjesta koja su nekada predstavljala idealne startne pozicije za ulazak na tržište rada.¹⁰ U preostalim pravnim službama, uglavnom velikih trgovačkih društava, pravnici se danas bave različitim poslovima, dok se poslovi zastupanja, što je posebno slučaj kod manjih društava, usmjeravaju prema odvjetnicima, jer im je to jeftinije nego imati stalno zaposlenu osobu. Hoće li eventualni uspon gospodarstva rezultirati povećanom potražnjom za korporativnim pravicima ako ne dođe do značajnih promjena u sadržaju pravnog obrazovanja teško je prognozirati. Poseban aspekt problema ogleda se u tomu da rijetka trgovačka društva danas trebaju pravnike koji će se baviti samo poslovima poput izrade nacrtu ugovora, analizom dokumenata i izradom autonomnih propisa. Upravo suprotno - razvoj informacijskih tehnologija omogućio je dostupnost mnogih jednostavnih pravnih obrazaca i rješenja, ali istovremeno je teško naći odgovore ili rješenja na neka pitanja koja traže specijalizirana znanja, a još teže kada je u pitanju potraga za odgovorima koji iziskuju povezivanje znanja iz više područja. Osim toga, upravo zbog rapidnog razvoja informacijskih tehnologija i različitih *online* servisa, u budućnosti će potrebe biti samo za onim znanjima koja će se moći sadržajno uklopiti u proizvodne i druge procese koji se učestalo mijenjaju. *Business* treba kreativne pravnike s razvijenom tehnikom pisanja dokumenata, pravnike koji imaju nove ideje s naglaskom na preventivno djelovanje, a na bazi saznanja o novim pravnim rješenjima i trendovima u drugim državama, zatim pravnike koji su svjesni važnosti poznavanja europskog prava, pravnike koji temeljno razumiju porezne, revizijske i financijske aspekte *businessa*, pravnike koji su svjesni prednosti i mana različitih modaliteta rješavanja sporova, osobe koje *doista* pričaju strane jezike i posjeduju znanja i vještine o načinima izrade, prijave, provedbe i upravljanja projektima, općenito etične osobe sklone timskom radu, osobe lako prilagodljive aktivnostima koja iziskuju povezivanje znanja iz više područja te osobe sklone inovativnim i etičnim pravnim rješenjima. Jednom riječju, interdisciplinarnost se u kontekstu zapošljivosti pravnika u gospodarstvu danas javlja kao temeljna i priječna potreba.¹¹ Samo promjena u svijesti poslodavaca o stereotipu pravnika srednjoročno može rezultirati dalekosežnim pozitivnim pomacima po pitanju zapošljivosti pravnika u privredi. Ali za drukčije poimanje kvaliteta i sposobnosti studenata s diplomama pravnih fakulteta potrebno

10 Akademik Barbić navodi da je nekada u gospodarstvu bilo zaposleno oko 60 % svih diplomiranih pravnika, a sada otprilike trećina svih pravnika radi u gospodarstvu (napomena: podatak je iznesen 2007. godine). Jedan od uzroka Barbić nalazi u činjenici da je broj dioničkih društava u RH sve manji, a iskustva pokazuju da se pravnici mahom zapošljavaju u dioničkim društvima i to više od jednog u pravilu samo u bankama, izrazito velikim dioničkim društvima i u društvima za osiguranje. Navodi se i kako je zapošljavanje u društvima s ograničenom odgovornošću iznimka i to samo onda kada je riječ o društvima koja su nastala preoblikovanjem iz dioničkih društava. *V. intervju s akademikom Jakšom Barbićem, Newsletter no. 38 Udruge korporativnih pravnika* (<http://www.udruga-korporativnih-pravnika.hr/dld/NEWSLETTER%20NO%2038.pdf>, datum posjeta 1. rujna 2016.).

11 *Ibid.*

je iskrojiti i provesti u život otklon od tradicionalnog načina pravne naobrazbe prema modelu koji bi sustavno, praktički od samog početka studija razvijao sve prethodno spomenute vještine. Upravo kada je riječ o privatnom sektoru u razvijenim državama, ne treba zanemariti okolnost da pravni problemi sami po sebi ne predstavljaju ideal *businessa*, već njegovu prateću pojavu. Reforme zakonodavstva u cilju stvaranja jednostavnijeg, jasnog, nedvosmislenog i predvidljivog normativnog okvira za *business* pratit će (i već sada prate) redovito ispunjavanje ugovornih obveza, povećana likvidnost i općenito manji broj sporova.

Sasvim sigurno, riječ je o smjeru u kojem će se naše gospodarstvo kretati u budućnosti i njega ne smijemo izgubiti iz vida pri formuliranju obrazovnih politika u znanstvenom području prava. U konačnici, treba uzeti u obzir da su vještine i znanja koja su potrebna gospodarstvu u komplementarnom odnosu s vještinama i znanjima potrebnima u javnom sektoru. Samo oni pravnici koji imaju znanja prilagođena novom vremenu, znanja koja će se lakoćom moći uklopiti u tehnološke i druge razvojne i reformske procese u budućnosti bit će lako zapošljivi, dok će za druge koji nisu u stanju odgovoriti suvremenim potrebama biti sve manje primjerenih „klasičnih“ pravnih poslova. Stoga će osobitu pozornost trebati obratiti na pravce budućih reformi na razine države i njihove potencijalne učinke na javni i privatni sektor. Pri kreiranju obrazovnih politika u narednom razdoblju posebnu će pozornost trebati usmjeriti prema sadržajima konkretnih reformskih kretanja, planirati unaprijed te sadašnje studente uputiti u ona znanja koja će u budućnosti biti potrebna.

Dakako, ovo ne znači da je potrebno učiniti odmak od tradicionalnih pravnih disciplina, već da iste treba prilagoditi suvremenim potrebama i razvoju prava te staviti u kontekst trendova u Republici Hrvatskoj i svijetu. Dostupna strana istraživanja i radovi govore uz prilog takvim zaključcima.

5. REZIME ODABRANIH STRANIH ISTRAŽIVANJA

A good hockey player plays where the puck is. A great hockey player plays where the puck is going to be.

Wayne Gretzky

Prethodno citirana izjava poznatog hokejaša dobro objašnjava način na koji treba pristupati pri formulaciji obrazovnih politika te planova i programa. Ovdje nije riječ o tomu da su pravnici na svim tržištima ili mikro tržištima (područjima u okviru jedne države) teško zapošljivi, jer to nije slučaj, već o tomu da veliki broj nezaposlenih osoba neke struke generira potrebu za proaktivnom politikom prilagodbe i reformi studijskih programa. Stoga nije čudno da veliki broj literature dostupan putem interneta tematizira stanja na američkim pravnim fakultetima i (američkom) tržištu rada za pravnike koje se pokazalo iznimno nestabilnim i problematičnim tijekom udarnih godina financijske krize.¹² O izazovima pravnog obrazovanja drugdje

12 Kao kuriozitet na ovom mjestu možemo spomenuti vijest koju je početkom mjeseca ožujka prenio *The New York Times* (Law Graduate Gets Her Day in Court, Suing Law School, March 6, 2016.). Riječ je o studentici koja je podigla tužbu radi naknade štete protiv Thomas Jefferson

u svijetu također postoji veliki broj dostupnih materijala,¹³ a može se ustanoviti kako je reforma i modernizacija pravnog obrazovanja u Republici Hrvatskoj u jednom trenutku također bila predmetom znanstvenog i stručnog interesa o čemu je bio održan i okrugli stol u organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.¹⁴

Dostupna strana istraživanja od interesa za ovaj rad možemo podijeliti u tri grupe: 1. reforma pravnog obrazovanja kroz kurikularnu reformu, 2. istraživanja koja tematiziraju razvoj kliničkoga pravnog obrazovanja i drukčiji pristup nastavnom procesu, te naposljetku, upravo jer je globalni trend da se najveći broj pravnikâ zapošljava u odvjetništvu 3. istraživanja koja prognoziraju buduće pravce razvoja pravne profesije.

Naime, način poslovanja u svijetu odvjetništva se mijenja, dijelom zbog utjecaja silnica koje traže preispitivanje regulatornih restrikcija, a dijelom zbog mijena u samoj naravi pravnih usluga i promjenama u navikama korisnika. U istraživanju

School of Law temeljeći svoj zahtjev na tvrdnji kako ona nikad ne bi uložila gotovo 150 000 USD na pravno obrazovanje i položila pravosuđni ispit da sam fakultet nije javno objavljivao netočne informacije o stalno zaposlenim alumnijima, a s obzirom na to da ona ne može pronaći stalan posao već duže vrijeme. Članak otkriva da nije riječ o prvom takvom pokušaju ostvarivanja zahtjeva za naknadu štete zbog reklamnog obmanjivanja, jer je proteklih godina bilo petnaestak sličnih tužbenih zahtjeva diljem države. Npr. jedna od praksi fakulteta bila je da se u posebno objavljivanim listama (*Employment Summary for Graduates*) kao stalno zaposlene osobe registrira i one studente koji imaju stalan posao kao konobari i slično, dakle izvan domene svoje struke, sve kako bi se inflatirali podatci o zapošljivosti nakon dovršetka studija. Izražavajući vjeru u „transparentne“ podatke fakulteta studenti su slijepo vjerovali da je dizanje studentskih kredita za studij prava „pravi potez“ te da će im brzo zapošljavanje nakon završetka studija omogućiti zarade dovoljne za pokriće dugovanja. U članku se također navodi da je slijedom pokušaja sudskog propitivanja reklamnih praksi fakulteta u proteklih nekoliko godina transparentnost dostupnih informacija o zapošljivosti diplomiranih pravnikâ značajno unaprijeđena.

- 13 Jedno od izdanja koje treba izdvojiti specijalno je dvostruko izdanje *German Law Journal*, br. 10 iz srpnja 2009. god., naslovljeno *Following the Call of the Wild: The Promises and Perils of Transnationalizing Legal Education* (str. 629-1168) u kojem je objavljeno niz članaka koji tematiziraju pitanje kurikularne reforme i uvođenja oblika nastave kojima bi studentima bilo omogućeno stjecanje praktičnih vještina i znanja. Postoje čak i web stranice koje su u cijelosti posvećene reformi pravnog obrazovanja i putem kojih je moguće pristupiti značajnom broju kvalitetnih materijala koji progovaraju o odabranim problemima u vezi s reformama nastavnih planova i programa kao i promjenama u načinu pristupa podučavanju studenata. V. npr. http://sfruehwald.com/Legal_Education_Central_by_Scott_Fruehwald.htm (5. travnja 2016.).
- 14 Tako je o reformi pravnog obrazovanja održan okrugli stol u organizaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 30. siječnja (sada već davne) 2007. godine. Prateće izdanje s okruglog stola predstavlja kompilaciju radova, izlaganja i transkripata s rasprave održane nakon uvodnih izlaganja (Reforma pravnog obrazovanja, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Znanstveno vijeće za državnu upravu, pravosuđe i vladavinu prava, Zagreb, 2007.). Treba izdvojiti i nekolicinu drugih radova i dokumenata koji nisu prezentirani na okruglom stolu u organizaciji HAZU-a, a izravno dotiču pitanje reforme pravnog obrazovanja; Pađen, I., Hrvatski pravni studiji: izazovi i izgledi, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, br. 44/3-4/2007., str. 523-541., Razvoj modela unaprjeđivanja kvalitete studija na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu: izvješće projekta / urednici Branko Smerdel, Marina Ajduković, Zagreb, Pravni fakultet: Nacionalna zaklada za znanost, visoko školstvo i tehnologijski razvoj RH, 2006.; Johnsen, J.T., Rad na pravnim reformama u studentskim klinikama. Iskustvo Juss-bussa, Zagrebačka pravna revija, 2:1/2013., str. 127-139. itd.

izrađenom za *Deutscher Anwaltverein* koje je proveo *Prognos*,¹⁵ kompanija koja se bavi istraživanjem ekonomskih trendova i poslovnim konzaltingom, projiciraju se buduća stanja i trendovi za njemačko tržište pravnih usluga koje zbog visokog stupnja regulacije i povećanja broja pružatelja usluga dijeli neke sličnosti sa stanjem tržišta u Republici Hrvatskoj. Kao najznačajnije trendove koji će obilježavati razvoj tržišta do 2030. godine ističu se tehnološke promjene koje će dovesti do daljnjeg razvoja komunikacijskih tehnologija ne samo na relaciji klijent - odvjetnik, već i relaciji odvjetnik - sustav pravosuđa. Sveprisutna tendencija je modernizacija pravosuđa (*e-justice*) što će nužno dovesti i do promjena u načinu obavljanja odvjetništva, prije svega organizacije i pribavljanja posla te daljnje specijalizacije pružatelja pravnih usluga. Osim toga, predviđanja autora studije su da će pod utjecajem novih tehnologija doći do značajnog smanjenja „monopola“ na znanje o pravu i pravnim mogućnostima zbog razvoja virtualnih *business* modela, razvoja osiguranja od nastanka troškova pravne prirode (*legal expenses insurance*) kao i razvoja modela javnopravnog informiranja putem interneta u čemu danas prednjače i put utiru tijela EU-a. Nema sumnje, konstatno povećanje dostupnih informacija internetom dovodi do promjena u načinima na koji se pristupa klijentima kao i njihovim preferencijama, što je na tragu jedne druge dostupne studije (*2016 Report on the State of the Legal Market, Georgetown Law*) koja također predviđa značajne promjene u potrebama klijenata koji danas traže učinkovitu i potpunu pravnu pomoć, što nužno upućuje na potrebu suradnje pravnika s drugim profesijama. Primjerice ako je u pitanju poslovno savjetovanje, *Prognos* smatra da će kreativni i interdisciplinarni pristup obradi problema s kojima su suočena mala trgovačka društva poput poslovnog savjetovanja, razvoja novih poslovnih modela, postupka otvaranja poslovnih perspektiva na stranim tržištima, uspostave pravnih okvira za poslovanje *online* trgovina te ponuda niza drugih usluga koje podliježu nekom obliku regulacije postati *condition sine qua non* uspjeha odvjetničkih ureda jer će se pored specijalizacije tražiti i holistički pristup rješavanju problema s kojima su suočeni klijenti.¹⁶

Kad je riječ o poslovima zastupanja pred sudovima, autori studije smatraju da će takvi poslovi u Njemačkoj čvrsto ostati u domeni licenciranih pravnika, tj. odvjetnika. Smatramo da je takav stav sasvim u skladu s rješenjima koja su sada prisutna u hrvatskom pravu i za koja se osnovano može pretpostaviti da neće postati predmetom temeljitih izmjena.¹⁷ Ipak, smatramo da će daljnja digitalizacija pravosuđa poput mogućnosti podnošenja tužbe putem *web* servisa¹⁸ u kombinaciji s očekivanim daljnjim razvojem alternativnih načina rješavanja sporova, poglavito mirenjem, zajedno s povećanjem stupnja likvidnosti gospodarstva te mogućom digitalizacijom različitih standardnih poslova poput prometa nekretninama, dovesti do manjeg broja

15 The Legal Services Market 2030, DAC study on the future of the legal profession, *Prognos* (materijal dostupan na: <http://www.prognos.com/en/publications/publications/323/show/4ce0a49ef0cc1a6306f0d42d8e652515/>, 1. rujna 2016.).

16 Cf. *ibid.*, str. 15 i d.

17 *V.* čl. 89.a i d. ZPP-a.

18 Uvid u njemačko rješenje može se obaviti na https://www.online-mahntrag.de/omahn/Mahntrag?_ts=9392942-1460809034271&Command=start, dok se uvid u engleski sustav može dobiti na <https://www.gov.uk/make-money-claim-online> (1. rujna 2016.).

poslova koji će iziskivati odvjetnički angažman. Manji broj poslova zastupanja morat će biti kompenziran, posebno ako hrvatsko tržište nastavi iskazivati rast broja pripadnika odvjetničkog ceha. U tom smislu, redefiniranje modela odvjetničkog poslovanja u skladu s nalazima studije relevantne za njemačko tržište predstavlja smjer koji treba razmotriti i na razini poslovnih politika i prilika u svijetu odvjetničkog posla i u okrilju visokih učilišta koja izvode sveučilišne studije u znanstvenom polju prava s obzirom na činjenicu da se mnogi naši studenti prava nakon završetka studija zapošljavaju u odvjetničkim uredima.

Druga grupa istraživanja koju treba izdvojiti kao relevantnu za uspostavu kvalitetnih pravnih programa odnosi se na integraciju kliničkih programa u fakultetske programe. Budući da su o pravnim klinikama prisutna određena terminološka nesnalazjenja, potrebno je prvo objasniti o čemu je doista riječ kada se govori o pravnim klinikama. Naime, praktična nastava može imati različite pojavne oblike. Tako hospitiranje na sudu, kod odvjetnika i javnih bilježnika, kod pravnih osoba u gospodarstvu predstavlja jedan oblik praktične nastave u okviru kojega studenti dobivaju uvid u problematiku poslovanja organa koji sudjeluju u vršenju pravosuđa i različitih pravnih osoba. Jedan drugi oblik koji se često izvodi su praktične vježbe u okviru kojih studenti uče detektirati problem i isti adresirati, najčešće kroz pisanje podnesaka. Svi navedeni modaliteti stjecanja praktične naobrazbe mogu pomoći studentima da nakon završetka fakulteta razviju određene sposobnosti koje neće morati po prvi put stjecati nakon zaposlenja. Time se štedi vrijeme, ali i novac. Moramo imati na umu da su pravnici bez ikakve praktične naobrazbe poslodavcima nakon njihova prvog zaposlenja inicijalno trošak i ulaganje koje treba moći servisirati kako bi se kasnije mogli ubrati plodovi rada novih zaposlenika.

O konceptu pravnih klinika, kao posebnom obliku nastave koji je usmjeren k stjecanju praktičnih znanja i vještina studenata prava postoji veliki broj literature i podataka što svjedoči o tomu da je kliničko pravno obrazovanje postalo nezaobilazan obrazovni koncept, svojevrsna vertikalna obrazovne politike na polju prava kada je riječ o modalitetu stjecanja praktičnih znanja i vještina.¹⁹ Posebna dodana vrijednost pravnih klinika ogleda se u tomu da, ako su dobro organizirane i vođene, one imaju kapacitet podržati dosljedno ostvarivanje prava na pristup pravosuđu za siromašne i tako sudjelovati u realizaciji sustava besplatne pravne pomoći. Vrijednosti pravno-kliničkog obrazovanja prepoznao je i hrvatski zakonodavac tako da danas ono ima svoju zakonsku podlogu i predstavlja pravno priznat oblik pružanja besplatne pravne pomoći.²⁰

19 *V. npr.* <http://www.pilnet.org/public-interest-law-programs/legal-education-reform/legal-education-resources.html>; <http://www.gaje.org/resources-and-links/>. S obzirom na brojnost materijala o različitim aspektima kliničkog pravnog obrazovanja koje je nemoguće pobrojati i jednostavno usustaviti smatramo korisnim samo uputiti na web stranice putem kojih je moguće ostvariti pristup radovima i istraživanjima o ovom obliku praktične nastave.

20 U čl. 4. toč. 8. Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći (NN, br. 143-3064/2013) pravne klinike su definirane kao organizacijske jedinice visokih učilišta koja izvodi sveučilišni studij u znanstvenom području prava koja u skladu sa svojim općim aktima pruža primarnu pravnu pomoć. Zakonom određen koncept primarne pravne pomoći uključuje davanje opće pravne informacije i pravnog savjeta, sastavljanje podnesaka pred javnopravnim tijelima, Europskim sudom za ljudska prava i međunarodnim organizacijama u skladu s međunarodnim ugovorima

Okolnosti koje *live client* pravno-kliničko obrazovanje čine posebnima u odnosu na *supra* spomenute načine stjecanja praktičnih znanja ogledaju se u nekoliko glavnih točaka. Kao prvo, studentima se pruža mogućnost doticaja s pravim strankama i sasvim konkretnim i tekućim pravnim problemima što nije česta pojava s drugim oblicima praktične nastave. Osim toga, pružanje pravne pomoći na *pro bono* osnovi učinkovito razvija volonterske sklonosti studenata koje su uglavnom potisnute i tek sporadično i slabo ostvarene u sadašnjem sustavu visokog obrazovanja. Svijest o potrebi djelovanja u javnom interesu najučinkovitije se razvija kada se studenti susretnu s različitim oblicima povrede prava u praksi i kada u neposrednom doticaju sa strankama dobivaju uvid u kojoj mjeri pravni problemi mogu opterećivati i utjecati na život ljudi. Iz perspektive samih fakulteta, organizacija i potpora *live client* kliničkim programima repozicionira i redefinira društvenu ulogu i odgovornost fakulteta, a osim toga, s obzirom na široki poligon inicijativa i aktivnosti koji se može provoditi kroz kliničke programe, omogućava se razvoj različitih obrazovnih projekata koje bi inače bilo teško ostvariti kroz nastavni plan i program.²¹ Klinike su se i drugdje u svijetu dokazale kao najbolji i najuporabljiviji model stjecanja praktičnih znanja i vještina.

Treća grupa istraživanja na koju se treba osvrnuti bavi se pitanjem reformi nastavnih planova i programa. Riječ je o tematici o kojoj postoji iznimno veliki broj zanimljivih istraživanja i radova te baza podataka.²² Imajući u vidu zadani sadržaj i temu ovog rada, fokusiramo se samo na ona razmatranja koja su posebno zanimljiva, poput onih koje reformi pravnog obrazovanja prilaze iz perspektive tekućih globalizacijskih procesa i promjena u tehnologiji, čemu možemo pridodati i sveprisutnu pojavu (pre) čestih promjena u nacionalnim i nadnacionalnim propisima.²³

Arthurs smatra da su politička i ekonomska kretanja u najvećoj mjeri uvjetovana globalizacijskim procesima te da ona izravno djeluju na formuliranje obrazovne politike u polju prava, o čemu iznosi neka sasvim konkretna zapažanja koja su primjenjiva i na hrvatski obrazovni okvir (država kroz svoje mehanizme licencira pružatelje usluge obrazovanja, osigurava sredstva za plaće nastavnika, uređuje politiku napredovanja i mnoge druge aspekte djelovanja pravnih fakulteta).²⁴ Politika regulacije tržišta pravnih

i pravilima o radu tih tijela, zastupanje u postupcima pred javnopravnim tijelima te pravnu pomoć u izvansudskom mirnom rješenju spora (čl. 9. ZBPP).

- 21 *V. npr.* Johnsen, Jon T., Rad na pravnim reformama u studentskim klinikama. Iskustvo *Juss-Bussa*, Zagrebačka pravna revija, elektronički časopis poslijediplomskih studija Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, svezak 2, br. 1/2013.
- 22 *V. npr.* http://sfruehwald.com/Legal_Education_Central_by_Scott_Fruehwald.htm. Također, v. materijale dostupne na: <http://www.elfa-afde.com/elfa/ejle>; <http://jle.aals.org/home/>; <http://ale.sagepub.com/>; <http://b-s-r-b.de/ueber-uns/german-journal-of-legal-education/>.
- 23 *V. npr.* Flood, J., Legal Education in the Global Context, University of Westminster School of Law Research Paper No. 11-16 (http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1906687), Sturm, S. & Guinier L., The Law School Matrix: Reforming Legal Education in a Culture of Competition and Conformity, *Vanderbilt Law Review*, vol. 60:2/2007, str. 515-553., Chesterman, S., The Evolution of Legal Education; Internationalization, Transnationalization, Globalization, *German Law Journal*, vol. 10/7/2009., str. 877-888., Ribstein, L. E., „Practising Theory; Legal Education for the Twenty-First Century“, *Iowa Law Review*, vol. 96, str. 164-1676., *Arthurs*, Harry W., Law and Learning in the Era of Globalization, *German Law Journal*, vol. 10/7/2009., str. 629-640.
- 24 Opširnije v. u *Arthurs*, Harry W., Law and Learning in the Era of Globalization, *German Law*

usluga i sektora besplatne pravne pomoći kao i kreiranje novih ili ukidanje postojećih okvira za zaštitu subjektivnih prava također pripada državi koja tako neizravno djeluje na nastavni program i sadržaj pravnih fakulteta koji se gotovo svakodnevno moraju prilagođavati novim pravilima, bilo onima u vezi s njihovim djelovanjem, bilo onima koja se tiču sadržaja pojedinih predmeta u okvirima nastavnog programa. Polazna točka sadržana je u shvaćanju prema kojem je ultimativna misija *prava* danas učiniti globalna tržišta sigurnim kako bi ekonomski interesi bili adekvatno zaštićeni.²⁵ U takvim uvjetima, dolazi do fundamentalnih promjena i rekonceptualizacije uloge prava koje sve više postaje transnacionalno. Nacionalna prava danas obilježavaju procesi konvergencije s drugim pravnim sustavima prije nego divergencije, kao što je to nekada bio slučaj. Razmatranje nekoga pravnog problema bez konzultacije stranih izvora prava, npr. prakse Europskog suda, više nije moguće jer su naši sudovi dužni neposredno primjenjivati europsko pravo i eventualno otkloniti primjenu domaćeg propisa ako je protivan zauzetom stajalištu.²⁶ Pravne konstrukcije i instituti iz *common law* pravnih sustava također prodiru u korpus kontinentalnog prava.²⁷ S tim u skladu, studenti prava i pravnici sutrašnjice bit će u većoj mjeri zaokupljeni globalnim pravnim kretanjima i doktrinama te fokusirani na proučavanje gledišta i prakse nadnacionalnih institucija, prije nego pravom koje je proizvod isključivo domaće radinosti i sudske prakse.²⁸ Ako se zadržimo na posljednjoj konstataciji i istu pokušamo staviti u hrvatski kontekst, nitko dobro upućen u širinu legislativnoga korpusa neće zanijekati snažne prodore transnacionalnog prava i stranih rješenja u domaći pravni poredak, gotovo na svim poljima prava. Nema sumnje, transnacionalizacija hrvatskoga prava u najvećoj je mjeri produkt pristupanja Europskoj uniji. Riječ je o najvećoj reformi prava ikada provedenoj na ovim prostorima čiji je učinak na sve pripadnike pravne struke izrazito dalekosežan.²⁹

Imajući na umu globalizacijska kretanja *Arthurs* zagovara transsustavni pristup u kreiranju novih fakultetskih programa koji bi trebali integrirati pravo iz različitih izvora i različitih pravnih sustava pri čemu se želi postići da studenti ponajprije razviju sposobnost razumijevanja prava na jedan nov i inovativan način, npr. kroz diskusiju, preispitivanjem logike pojedinih pravnih rješenja i odluka prije nego pukim usvajanjem znanja o sadržaju pravnih pravila.³⁰ Riječ je zapravo o prihvaćanju novih realiteta u kojima više nema mjesta za tradicionalne, isključivo nacionalno orijentirane

Journal, vol. 10:7/2009., str. 629 i d.

25 Cf. *ibid.*, str. 632 i d.

26 Tako i Barbić (bilj. 10).

27 Slično i Barbić u odnosu na prodor prakse iz anglosaksonske zemlje za ugovorne konstrukcije (bilj. 10).

28 Arthurs, Harry W., *Law and Learning in the Era of Globalization*, loc. cit.

29 *Ibid.*

30 Arthurs, Harry W., op. cit., str. 636 i d. *Arthurs* u radu kao ideal kvalitetnog nastavnog i programskog pristupa pravnom obrazovanju ističe kanadski *McGill Faculty of Law* (<http://www.mcgill.ca/>). Inače, postoji niz fakulteta u svijetu koji su optimalni za „globalni“ pristup pravu u njihovim nastavnim programima (*Melbourne Law School, Warwick Law School, Universidade Catolica, Rutgers Law School, National Law School of Singapore, University of Navarra, Jindal Global Law School* itd.).

nastavne programe.³¹ Pravni fakulteti koji djeluju u skladu s tradicionalnim i starim programima moraju poduzeti korake i početi osmišljavati komparativnopravne programe što je brže moguće.³²

Jedan drugi aspekt pravnog obrazovanja koji zaslužuje osvrt postizanje je optimalnog odnosa između podučavanja teorije i prakse. *Ribstein* smatra da je dihotomija između prakse i teorije lažna te da historijski gledano, problem nije u tomu što praksa nije ili barem nije bila u dostatnoj mjeri integrirana u obrazovni program, već da su praktičari i profesori bili izolirani od tržišnih pritisaka i zahtjeva.³³ U tom smislu, pravni fakulteti nisu suočeni s odabirom između stavljanja naglaska na praktično ili teorijsko obrazovanje, već s izazovom konstruiranja obrazovnog programa koji je u skladu sa zahtjevima tržišta umjesto zadržavanja programa koji pogoduje nečijim partikularnim interesima.³⁴ Stoga, nastavlja *Ribstein*, pravno obrazovanje mora odgovoriti novonastalim tržišnim uvjetima i pružati obrazovanje koje će uključivati praktične vještine i teorijska znanja potrebna za funkcioniranje na novim tržištima pravnih usluga koja se nedvosmisleno transformiraju u globalnu industriju pravnih informacija.³⁵

Redefiniranje pozicije pravnih fakulteta u tržišnim uvjetima iziskuje dobar uvid u promjene i potrebe na tržištima rada s jedne i anticipiranje kretanja na polju regulacije tržišta pravnih usluga s druge strane. Tendencija liberalizacije tržišta pravnih usluga (poput one u Engleskoj gdje su sada dopuštene i tzv. *alternative business structures* kada su u pitanju odvjetnička društva, dakle investicijske sheme prema kojima investirati i imati udjele u pravnom *businessu* mogu i one osobe koje nisu po vokaciji pravnici) u kombinaciji s nizom drugih deregulacijskih kretanja na bazi međunarodnih ugovora³⁶ ili regulativnih nastojanja i djelovanja nadnacionalnih tijela³⁷ zahtijeva od pravnih fakulteta adekvatno djelovanje i izmjene nastavnih planova i programa budući da pravnici sutrašnjice poslove više neće obavljati na način na koji se to radilo u prošlom stoljeću. Ovo, dakako, ne znači da fakulteti trebaju prestati studente obrazovati u klasičnim segmentima pravne naobrazbe jer klasični pravni poslovi poput zastupanja i savjetovanja neće nestati, već da prema studentima treba usvojiti jedan novi pristup i udahnuti im neka nova znanja koja će, s obzirom na promjene koje se događaju, biti povoljan vjetar u leđa u pronalasku ili promjeni posla.

31 Tako i Akkermans, B., *Challenges in Legal Education and the Development of a New European Private Law*, *Transnationalizing Legal Education*, *German Law Journal*, vol. 10:7/2009., str. 813.

32 Ibid.

33 Ribstein, L. E., *Practising Theory; Legal Education for the Twenty-First Century*, *Iowa Law Review*, vol. 96, str. 1676.

34 Cf. *ibid.*, str. 1651-1652.

35 Ibid.

36 *V. npr. odluku Ustavnog suda RH br. U-III - 1337 / 2008.*

37 *V. npr. izvještaj Europske komisije Report on Competition in Professional Services (COM(2004) 83 final).*

6. IDEJE O POTENCIJALNIM PRAVCIMA REFORME PROGRAMA PRAVNIH FAKULTETA I DRUGIM POVEZANIM MJERAMA

Na temelju prethodnih izlaganja moguće je iznjedruti više reformskih ideja i mjera za koje možemo pretpostaviti da imaju kapaciteta temeljito promijeniti način na koji se pravo studira te način na koji se studij prava percipira. Cilj je jasan. Programi hrvatskih pravnih studija moraju biti u korak s vremenom. Cilj nije preživjeti ili preživljavati, već postati konkurentan i na tržišnoj konkurentnosti kontinuirano raditi. U vremenu progresivnog razvoja tehnologije, niza mogućnosti koje nudi otvoreno tržište i svijet „bez granica“, snažnih i nepredvidljivih demografskih promjena nemamo vremena gubiti vrijeme, već je potrebno odlučno i usmjereno reagirati.

Okosnicu promjena predstavlja reforma fakultetskih programa i promjena u načinu na koji se znanje o pravu danas stječe i prenosi. No, kako bi reformski zahvati u programe bili učinkoviti i kako bi isti doista mogli rezultirati promjenama koje bi, sasvim sigurno, pozdravili i sami studenti, potrebno je usvojiti i razviti i druge s reformom programa povezane mjere.³⁸

Na tragu određenih zaključaka iz rezolucije Europskog udruženja pravnih fakulteta (*The European Law Faculties Association*) iz ožujka 2012. godine³⁹ te

38 Dakako, za reformu su osim dobrih namjera (i konsenzusa) važni i kadrovi, sredstva, organizacija i znanje (v. Smerdel, B., Planirajmo unaprijed prosuđujući tuđa iskustva, *Vjesnik*, 28. lipnja 2005.). Ukoliko se zaključči da je neki od aspekata deficitiran, potrebno je provesti mjere usmjerene k otklanjanju problema. Npr., ako konstatiramo da su sposobnost organizacije i određeni kontingent znanja imanentni za većinu pripadnika pravne struke, a sredstva (koja za su organizaciju studija društvenih usmjerenja ipak značajno niža nego što je to slučaj s prirodnim znanostima) u bliskoj vezi s organizacijskim sposobnostima i sposobnošću privlačenja izvora iz alternativnih modela financiranja koje su mnogo puta bile dokazane, ostaje nam tek problem kadrova koji treba pažljivo ispitati. Ali nije izgledno da bi ispitivanje eventualnog problema u vezi s kadrovima ukazao na deficit u smislu broja raspoloživih nastavnika i njihove sposobnosti odgovora na nove zadatke i izazove (pritom mislimo na fakultete iz Osijeka, Rijeke i Splita koji su, po naravi stvari, slabije ekipirani od zagrebačkoga fakulteta). Ovo iz razloga što novi nastavni programi ne bi trebali povećavati i pojačavati studentske obveze, već prije i u većem dijelu biti usmjereni na rekonceptualizaciju sadržaja postojećih predmeta, brisanje i spajanje nekih sadašnjih te uvođenje manjeg broja novih obveznih predmeta. U tom smislu, polazimo od pretpostavke da je i postojeće brojčano stanje nastavničkog kadra dovoljno sposobno i educirano svoje kolegije prilagoditi izazovima novog vremena, posebno u dijelu koji se odnosi na njihov *update* u skladu sa zahtjevima tržišta. U krajnjoj liniji, u slučaju potreba za popunjavanjem određenih nastavnih segmenata, takvo popunjavanje uvijek se može pokušati ostvariti s partnerskim institucijama u zemlji i inozemstvu.

39 European Law Faculties Association (ELFA) Resolution on Legal Education and Professional Life: Adapting to Current Challenges (v. <http://elfa-afde.eu/legal-education/>). Prva, druga i šesta točka Rezolucije posebno su relevantne pa ih prenosimo u cijelosti.

- *ELFA shares the belief that in order to respond to the demands of current society, law faculties should multiply their efforts to overcome the wide gap that, in some countries, has traditionally existed between the content of legal teaching and the training needed to be able to adequately carry out legal professions, meaning that this specific training must be acquired, at times almost completely, after concluding university studies.*
- *In this sense, ELFA understands that to guarantee that future professionals can face the challenges presented by entering the legal workforce in the best manner possible it is essential to give legal education also a practical dimension and a greater flexibility and to include in study programmes and teaching methodology aspects, ever more necessary, oriented toward*

niza činjenica i zaključaka iznesenih *supra* u radu, smatramo kako bi pri formulaciji novoga, moderniziranog nastavnog programa u obzir trebalo uzeti sljedeća stajališta i ideje.

1. Studente treba učiti pravnu teoriju, a omogućiti im rad u praksi i stjecanje konkretnih saznanja o praktičnoj strani pravnog poziva i problemima u društvu. Jednako kao što ne može biti dobar nastavnik pozitivnog prava onaj koji ne može praktički pokazati ono o čemu govori i iznositi svoja iskustva stečena u praksi,⁴⁰ tako i studentima treba omogućiti da tijekom svoga obrazovanja razviju sposobnost kretanja u svijetu prakse. No praksa ne smije ni u kom slučaju prevagnuti nad stjecanjem teorijskih znanja i postati model poučavanja na kojem je pretjerani fokus! Postoje najmanje tri razloga zašto o tomu treba voditi računa. Prvi, koji spominje i akademik *Barbić* sadržan je u činjenici da se nikada neće moći fakultetske programe prilagoditi potrebama prakse, pa da diplomirani pravnik odmah nakon diplome, bez dodatne prakse, u potpunosti bude spreman djelovati u struci (to uostalom nije moguće ni u drugim strukama).⁴¹ Drugi razlog leži u očiglednom povećanom interesu naših studenata za praktične oblike pravne naobrazbe. Naime, nerijetko se u razgovoru sa studentima može čuti da je upravo praksa ono što im nedostaje i na čemu je premalo naglaska. Upravo stoga možemo pretpostaviti da je interes za stjecanjem praktičnih znanja velik, no takav interes ne smije imati odlučujući utjecaj na modeliranje programske politike fakulteta. Razlog tomu nalazi se u trećoj okolnosti o kojoj treba voditi računa i koju *Ribstein* jasno naglašava. Riječ je o tomu da će pravници sutrašnjice nerijetko biti pozvani djelovati kao svojevrsni „produkt dizajneri“, osmišljavatelji novih proizvoda na suvremenom informacijskom tržištu.⁴² Empirija je dokazala kako je modeliranje novih ugovornih oblika i koncepata nemoguće bez dobrog bazičnog poznavanja pravne teorije. Također, dobro poznavanje pravne teorije uvjet je za uspješno modeliranje novih propisa, neovisno o tomu je li riječ o autonomnim propisima različitih organizacija ili propisa koje donose državna tijela u okviru svojih prerogativa. Stoga je od odlučne važnosti kreiranju optimalnog odnosa između teorije

general common competencies such as effective oral and written communication, speaking other languages, a working knowledge of new technologies, teamwork and the ability to adapt to multidisciplinary fields of activity. These skills are of importance not only for future legal practitioners, but also for law graduates, whatever their future line of work, and will also facilitate access to internships and the labour market in other Member States, promoting thereby the economic interpenetration that the European Treaties set out to achieve.

- *In short, ELFA supports and adopts as its own aim that legal education and professional life converge in two closely related elements of the same equation, but without forgetting that law faculties cannot become mere factories for future legal professionals immediately apt for practice, and that the function of law faculties is not only to produce excellent professionals but also to produce graduates who understand the impact of law on the daily life of citizens and the interaction between legal professionals and society. Such graduates are active, creative, cultured and seriously committed to solving the complex challenges posed by the current world and society. The academic study of law promotes the intellectual and critical analysis of law, not the mere knowledge of a set of legal provisions.*

40 *Barbić, J.*, op. cit. (bilj. 10).

41 *Ibid.* *Barbić* navodi da je pitanje samo u kojoj mjeri će se studenti osposobiti da po završetku studija budu bliže ili dalje od potreba prakse.

42 *V. Ribstein*, op. cit., str. 1666 i d.

i prakse pristupiti oprezno i preferencije studentske populacije sagledavati kritički i prihvaćati samo u mjeri u kojoj je to doista u studentskom interesu. U konačnici, praktična znanja mnogo brže i lakše stječu oni koju dobro poznaju pravnu teoriju.⁴³

2. Između pravne teorije i prakse potrebno je uspostaviti jasnu poveznicu, a to je moguće jedino ako se promijeni metodologija poučavanja i sadržaj onoga što se poučava. Praksu i teoriju ne treba percipirati kao dva područja koja se međusobno isključuju, već je između stjecanja teorijskih i praktičnih znanja potrebno uspostaviti kvalitetnu poveznicu. Konkretno, potrebno je promicati funkcionalni model poučavanja čiji će temelj biti poučavanje zasada pravne teorije koju će studenti kasnije utvrđivati kroz rad na konkretnim predmetima ili kroz neki drugi sustav stjecanja praktičnih znanja i vještina. Naime, u većini pojedinačnih slučajeva reproduktivno znanje je „ograničenog vijeka trajanja“, ono je nerijetko podložno zaboravu nakon uspješnog polaganja kolegija. S druge strane, dobivanje uvida kako neki institut djeluje u praksi kroz rad na predmetu koji tematizira određeno stanje ostavlja neizbrisiv trag u memoriji, potiče studente na razmišljanje i daljnje istraživanje problema. U situaciji kada se u državi normativni okvir često mijenja, čak i u odnosu na temeljne propise, trebalo bi, metodološki gledano, u odnosu na svaki pojedinačni kolegij izdvojiti i predavati one pravne institute koji su stalni i kroz sustav praktične naobrazbe omogućiti studentima da bar dio tih instituta dožive u praksi. Tada bi studenti nakon završenog fakulteta doista imali znanja koja bi bila praktično upotrebljiva što bi im omogućilo da se nakon završetka fakulteta lakše uključe u radne procese, ali i da učinkovitije i lakše stječu znanja potrebna za uspješno polaganje pravosudnog i drugih stručnih ispita.

3. Live client pravne klinike predstavljaju jedan od najučinkovitijih načina stjecanja praktičnih znanja i vještina čiji razvoj treba kontinuirano stimulirati. Druge oblike praktične naobrazbe također treba razvijati i integrirati u nastavni proces. Iako u svijetu prepoznate kao najučinkovitiji način stjecanja praktičnih znanja i vještina, uspostava i održavanje *Live client* kliničkih programa predstavlja kompliciran i zahtjevan proces, skopčan s visokim stupnjem odgovornosti, nemjerljiv s onim kada su u pitanju drugi oblici praktične nastave. Naime, ovdje je riječ o tomu da studenti kliničari djeluju kao karika u državnom sustavu besplatne pravne pomoći te dolaze u izravan kontakt sa socijalno ugroženim dijelom pučanstva, pružajući primarnu pravnu pomoć u slučajevima koji se nakon trijaže pokazuju adekvatnima za klinički angažman. Ipak, treba uzeti u obzir da je realizacija i opstojnost kliničkoga programa moguća samo ako se osigura dovoljno visok i konstantan priljev predmeta. Programima koji obrtice pružaju pravnu pomoć javlja se problem s konstantom i kvalitetom slučajeva u smislu njihove pogodnosti za obradu od strane studenata. Nakon što osigura automatski priljev stranaka javljaju se drugi problemi; trajan klinički angažman iziskuje dodatne napore od nastavničkog osoblja, potrebno je uspostaviti učinkovitu organizaciju kliničke službe i mehanizam nadzora nad radom studenata te u konačnici stalno raditi na osiguranju kvalitete kliničkog programa čija realizacija iziskuje određena financijska sredstva, ali i sposobnost ostvarivanja suradnje s drugim akterima sustava besplatne pravne pomoći. Realizacija održivih

43 Tako i Barbić, J., op. cit.

kliničkih i inih kvalitetnih programa usmjerenih k stjecanju praktičnih vještina mora postati jasna odrednica fakultetskih politika za čiju realizaciju najveću odgovornost moraju snositi *sami* fakulteti. Koristi od takvog pristupa mogu biti višestruke. Fakultet se pozicionira kao jedna od rijetkih društveno odgovornih institucija, a i sama klinika predstavlja dobru reklamu za studij prava i pravnu struku općenito.

4. Paradigma je izgradnja konkurentnog i kompetitivnog studija prava u kojemu naglasak mora biti na potrebnim znanjima. Istovremeno je potrebno studentima omogućiti izbor onih predmeta i stjecanje onih znanja koja stvaraju komparativnu prednost pri zapošljavanju. O tomu što su potrebna, a što nepotrebna znanja potrebno je izvesti jasne zaključke. Naime, prvo je potrebno zapitati se za koje vrijeme mi obrazujemo naše studente? Iako je u ovom dijelu rasprave lako pretpostaviti postojanje mnogih disonantnih shvaćanja i percepcija koju su ponajprije odraz stečenih pozicija i u međuvremenu nepromijenjenih shvaćanja kao i nerazumijevanja nezaustavljivih i brzih promjena, potrebno je istaknuti da spomenuta paradigma ne zaziva potpuni otklon od „tradicijskog pravnog obrazovanja“, već prije reformu koja bi poseban naglasak stavila na znanja koja su nužno potrebna pri prvom zapošljavanju i obavljanju većine poslova na kojima danas rade te poslova na kojima će sutra raditi naši studenti.⁴⁴ To ne znači da u novom programu nema mjesta za predmete koji danas postoje, već da bi njihovu ulogu u nastavnom planu i programu jednako kao i sadržaj trebalo rekonceptualizirati i redefinirati, maksimalno prilagoditi stanju u pravu, potrebama tržišta rada te općenito suvremenim potrebama društva. Također, ne smije se zalutati u izjednačavanju i vrednovanju te proklamirati sve kolegije kao jednakovrijedne ili približno jednakovrijedne, a istovremeno biti svjestan manjkavosti i neistinosti takvoga koncepta. Adekvatno vrednovanje povlači za sobom i pitanje adekvatnog pozicioniranja i nastavnog normiranja pojedinih kolegija na što se tada nadovezuje i odgovarajuća praktična nastava u okviru koje studenti mogu doživjeti način na koji pojedini pravni instituti funkcioniraju u praksi. Jedino realizacija takvoga koncepta može doprinijeti i u konačnici rezultirati s boljim povezivanjem fakultetskih programa s potrebama tržišta rada. Osim fokusiranja na ključna znanja i načine njihove primjene u praksi, studentima je potrebno omogućiti izbor onih kolegija koji pružaju neka sasvim propulzivna znanja. Pri predlaganju i uvrštavanju novih kolegija potrebno je voditi računa o tomu da je riječ o kolegijima koji pružaju znanja koja su potrebna i koja se mogu praktično iskoristiti. Generiranje prevelikog broja raznorodnih kolegija je kontraproduktivno, dovodi do rasipanja studenata na prevelik broj premalih grupa, što posljedično otežava izvođenje nastavnog procesa i međusobnu suradnju studenata u razmatranju problema i rješavanju zadataka. Omogućavanje izbora ne odnosi se samo na pravne predmete, već takav koncept treba primijeniti na strane jezike. Ne postoji niti jedan razlog zašto studentima ne bi trebalo omogućiti tijekom cijelog trajanja studija pohađanje tečajeva romanskih jezika i drugih jezika za koji

44 O tomu već postoje neka istraživanja koja izravno progovaraju o potrebama i deficitu strukovnih kompetencija potrebnih za obavljanje posla s obzirom na pojedine djelatnosti. V. Matković, T., Ogresta, J., Grubišić, K., Zrinščak, S., Rimac, I., Zapošljivost i razvoj karijere osoba koje su diplomirale na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu između 2004. i 2010. godine. (istraživanje dostupno na: https://www.pravo.unizg.hr/znanstveni_i_strucni_rad/istrazivanje_o_zaposljivosti, 1. rujna 2016.).

može postojati interes. Otvoreni pristup prema stranim jezicima možda bi pozitivno djelovao na povećanje interesa za studiranjem prava, a u svakom slučaju, poznavanje jezika koji se danas percipiraju kao rijetki i „egzotični“ pružilo bi našim studentima komparativnu prednost pri zapošljavanju.

5. Potrebno je u najkraćem roku ispitati kapacitete i pristupiti organizaciji nastavnog programa na engleskom jeziku. Notorna je činjenica da je engleski jezik postao *lingua franca* modernog svijeta. Danas poznavanje engleskog nije samo potrebno u komunikaciji sa strancima, već i pri obavljanju različitih običnih poslova. Najbanalniji problem na računalu danas više nije moguće riješiti bez poznavanja engleskog jezika. Katkada za kvalitetnu izradu seminara i/ili diplomskih radova studenti moraju nužno konzultirati tekstove na engleskom ili nekom drugom stranom jeziku. U kontekstu pravnih poslova, proučavanje EU i inih dokumenata, presuda stranih sudova, ugovora i ugovornih konstrukcija te radova iz različitih polja prava nije više moguće bez poznavanja engleskog jezika. U vezi sa zapošljivosti nakon završetka studija, moramo znati da je više od 90 % bankarskog sektora u RH internacionalizirano, kao i činjenicu da je internacionalni element prisutan u većini velikih poduzeća koja posluju u Hrvatskoj (INA, Siemens, Pliva, Ericsson itd.). Posljedica je široko korištenje engleskog jezika u dnevnom poslovanju i dnevnom i mjesečnom izvješćivanju što ukazuje na nužnost razvijanja sposobnosti rada u dvojezičnoj sredini odmah nakon završetka studija. Danas je bez sposobnosti komunikacije na engleskom jeziku u govoru i pismu teško dobiti posao u spomenutim poduzećima, a isto postaje sve više slučaj i u ostatku privatnog sektora.

Iako sveprisutan, engleski jezik nije jednostavan za naučiti. Problem nije samo u gramatici, već i u širini vokabulara i poznavanju pravne terminologije koja je nužna za kvalitetnu komunikaciju. Iako je za one koji žele usavršiti engleski ili bilo koji drugi strani jezik do razine potpune fluentnosti u pisanju i govoru najuputnije da upišu odgovarajuće studije, stava smo da se razmjerno visoki stupanj nadogradnje engleskog jezika može postići uvođenjem cjelovitoga programa na engleskom jeziku. Takvi bi programi, sasvim sigurno, naišli na pozitivan odaziv među našim studentima koji su svjesni izazova sutrašnjice. Kontinuirano slušanje kolegija, sudjelovanje u diskusijama kao i pisanje seminara i eseja omogućilo bi studentima rapidno napredovanje u govoru i pismu, pozitivno bi se odrazilo na međunarodni *image* fakulteta, a ne treba zanemariti da bi uspostava takvog programa pozitivno djelovala i na razvoj lingvističkih sposobnosti nastavnog kadra, danas ionako nužnih radi provođenja istraživanja, pisanja radova i sudjelovanja u radu međunarodnih konferencija. Slušanje i polaganje kolegija na engleskom jeziku registriralo bi se na odgovarajući način, pa bi studenti pri pronalasku posla mogli svoje nove poslodavce uputiti u činjenicu da su sve ili pojedine kolegije u cijelosti ili djelomično slušali i polagali na engleskom jeziku.

6. Pravni fakulteti moraju se čim prije suočiti s problemom negativnog demografskog kretanja na razini države. Fakultetima s malim brojem studenata koji redovito pohađaju studij nitko ne može osigurati opstanak. Sam sebi fakultet nije svrha. Poznati hrvatski demograf Anđelko Akrap u emisiji emitiranoj na Prvom programu Hrvatskoga radija u večernjim satima 27. travnja 2016. izjavio je

kako u Hrvatskom saboru nitko od nazočnih zastupnika nije reagirao na izjavu jednog od zastupnika koji je ustvrdio da Republika Hrvatska ima 4,5 milijuna stanovnika! Profesor Akrap konstatirao je da je takva izjava i činjenica izostanka reakcije drugih zastupnika, u sklopu s njegovim izračunima kako Hrvatska danas broji tek nešto preko četiri milijuna stanovnika, simptomatična te da ukazuje na sustavnu nebrigu hrvatske politike o katastrofalnom stanju u pogledu demografije, stanju koje pokazuje tendenciju daljnje eskalacije. U situaciji kada ne postoji jasna i koherentna demografska politika koja se vodi iz centra, svatko je pozvan samostalno voditi računa o svojoj održivosti i budućnosti. Takva je konstatacija u današnjim uvjetima primjenjiva i na pravne fakultete s obzirom na to da se upravo postojeća demografska kretanja javljaju kao jedan od najozbiljnijih izazova s kojima se moramo suočiti. Trend pada broja redovitih studenata prava u odnosu na neka prošla vremena je prema iskustvu mnogih nastavnika pravnih fakulteta očigledan. Uvođenje niza novih predmeta, najčešće na fakultativnoj osnovi, podjele studenata na male grupe i sl. kako bi se osigurala potrebna nastavnička norma nije model koji je dugoročno održiv i provediv. S obzirom na to da je potrebno (pre)dugo vremena za stabilizaciju nacionalnih demografskih kretanja uputno je čim prije provjeriti koje opcije postoje i što je moguće učiniti, te u skladu s time poduzeti primjerene mjere kako bi se osigurao stabilan priljev studenata. Marketinške aktivnosti na nacionalnoj razini su korisne i na taj se način mogu amortizirati negativni učinci eventualnih kampanja i medijskih napisa o besperspektivnosti studija društvenog i humanističkog usmjerenja, no samostalno, na nacionalnoj razini, one ne mogu osigurati potreban priljev kandidata, barem ne na srednji rok. Smatramo da bi u tom pogledu dvije okolnosti i mogućnosti trebalo iskoristiti. Prva je vezana uz činjenicu pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji. Diploma fakulteta sa sjedištem u Europskoj uniji danas ima svoju težinu, posebno ako je fakultetski program moderniziran i prilagođen suvremenim kretanjima i potrebama na tržištima rada. Pretpostavka je da kandidati iz nama susjednih zemalja, potencijalnih budućih država članica imaju interes za pohađanjem nekih oblika studijskih programa koji bi, među inim, mogli osobito tematizirati problematiku integracije i primjene europske pravne stečevine u nacionalnim okvirima. Dok bi u ovom slučaju jezična barijera bila lako premostiva, druga, puno važnija opcija iziskivala bi realizaciju prethodne točke (5). Naime, riječ je o temeljnom načinu suočavanja s demografskim izazovima – „uvozu“ studenata za sve godine studija iz drugih zemalja, pri čemu orijentacija ne smije biti samo na države članice Europske unije, već kao potencijalne korisnike naših usluga treba uzeti kandidate iz svih zemalja i kontinenata u kojima postoje studenti koji pokazuju interes za studiranjem u Europskoj uniji. Nedovoljno istražene mogućnosti kineskog i općenito azijskog tržišta sugeriraju da su mogućnosti velike, čak neograničene. Naše prednosti su dobar kadar, solidna kapacitiranost nastavnog osoblja, lijepi i za život ugodni hrvatski gradovi, dobra geopozicioniranost države i možda najvažnije od svega; za razliku od zapadne Europe, još uvijek prihvatljivi troškovni okviri studiranja u Republici Hrvatskoj. U sadašnjim okolnostima, samo razvoj i uspostava programa na engleskom jeziku predstavlja mjeru koja može, uz odgovarajuće aktivnosti na međunarodnom planu, učinkovito i dugoročno osigurati priljev i dovoljnu brojnost studenata u budućnosti.

7. Treba poticati uvođenje novih specijalističkih i znanstvenih studija u skladu s postojećim zakonskim okvirom te iste stalno prilagođavati novim tendencijama na tržištu rada i u razvoju prava. Svjedoci smo da se u našem okruženju, kao uostalom i svugdje drugdje u svijetu studiji koncipiraju i otvaraju sukladno potrebama tržišta rada. Pravni fakulteti trebaju spremno odgovarati na potrebe tržišta i mijene u pravu i pravnoj znanosti. Riječ je o osnovnom parametru za organizaciju novih nastavnih programa, neovisno o tomu je li riječ o uvođenju novih ili rekonstrukciji postojećih studija na svim razinama. Sve pojedinačne napore u tom pogledu treba podržavati i pomagati. Potrebno je neprestano raditi na uklanjanju birokratskih prepreka za realizaciju i modernizaciju programa.

8. Logika prava nije logika apsurdna. Takvu formulu treba bezrezervno primijeniti na fakultetske programe. Upravo stoga što logika prava ne smije biti logika apsurdna, potrebno je ukloniti sve nelogičnosti koje su ukorijenjene u sadašnje izvedbene planove i programe. Primjerice, nužno je uspostaviti jasno razlikovanje između stručnog i klasičnog, tj. sveučilišnoga diplomskog studija prava. Logično bi bilo da je kod stručnih studija pretežiti naglasak na odabranim praktičnim znanjima, praktičnoj nastavi i stjecanju vještina za obavljanje poslova odmah nakon završetka stručnog studija. Potpuno je nezamislivo da studenti stručnih studija tijekom studija ne dolaze u priliku spoznati načine na koji njihova struka, ona za koju se školuju djeluje u praksi!? Stoga je potrebno jasno definirati koja su znanja upravnim pravnicima potrebna te u tom segmentu maksimalno prilagoditi izvedbeni plan i program te osigurati obavljanje prilagođene studijske prakse (poželjno one u okviru koje bi studenti obavljali upravne i s njima povezane poslove).

Također, nelogičnost se može detektirati kada su u pitanju tzv. izvanredni studenti. Naime, njih se ispitno tretira jednako kao redovite studente što je logično s obzirom na jednakovrijednost diplome koju stječu po završetku studija. Istovremeno, nastavni program za izvanredne studente nerijetko pretpostavlja manji broj nastavnih sati nego što je to slučaj sa satnicom za redovite studente, a dopušta i različite druge otklone od prihvatljivog načina studiranja prava, npr. izlazak na ispite bez ikakva prethodnog slušanja kolegija što nerijetko samim studentima stvara velike probleme prilikom polaganja ispita. Spomenute nelogičnosti potrebno je odgovarajuće adresirati i ukloniti. U protivnom, nastaviti ćemo raditi veliku štetu ne samo studentima, već i samima sebi. Studij prava ne smije gubiti ugled i dostojanstvo, već je potrebno poduzeti korake u cilju repozicioniranja studija prava kao centralnog studija u području društvenih znanosti, studija koji zaslužuje *sam* pijedestal na ljestvici visokog obrazovanja.

9. Moderno pravno obrazovanje ne smije se opirati interdisciplinarnosti u mjeri u kojoj je takva interdisciplinarnost potrebna radi prilagođavanja potrebama tržišta rada. Malim i srednjim tvrtkama danas nije isplativo zaposliti osobu koja može raditi samo na pravnim poslovima, jer male tvrtke često nemaju toliko pravnih poslova koje bi s produktivne strane opravdale zapošljavanje osobe koja isključivo posjeduje znanje o pravu. Drugi riječima, pravnik školovan na stari način i koji je tijekom studija dolazio u doticaj isključivo s pravnim disciplinama za male i srednje tvrtke je preskup jer nema kontingent znanja koja su potrebna u poslovnom

svijetu, a takva znanja nema jer nije u jednom dijelu interdisciplinarno obrazovan. U tom smislu, integracija pojedinih ekonomskih, lingvističkih, psihologijskih, socioloških i drugih disciplina iz korpusa društvenih znanosti može pozitivno djelovati na sposobnost pravnika da obavljaju raznovrsne, nerijetko i složene poslove u skladu s čestim promjenama u potrebama poslodavaca kao i sposobnost lakšeg prilagođavanja po vremenskoj vertikali, pri čemu mislimo na uspješno i kontinuirano nadograđivanje znanja i vještina u skladu s inovacijama koje se konstantno javljaju.

10. Sveučilišno obrazovanje ne trpi izolaciju nego teži otvorenosti prema svijetu.⁴⁵ Kregar točno navodi da je u znanosti najveći rizik zanata izolacija te prihvaćanje i održavanje postojećeg stanja, unatoč sveprisutnim promjenama. Ne osjetiti promjene, ne ići u korak s mijenama i tendencijama na tržištu rada, ne pratiti na odgovarajući način napredak pravne znanosti i struke, ne razumjeti da ono što je nekad bilo dobro i poželjno, ali više nije – znakovi su upozorenja!⁴⁶ Predmetna konstatacija primjenjiva je na sva prethodno iznesena stajališta. Štoviše, ona treba djelovati kao temeljna misao vodilja za sve reformske zahvate i korake. Otvorenost prema svijetu ne znači da strana rješenja treba bezrezervno prihvaćati, već da ista treba poznavati i kritički sagledavati kako bismo, imajući na umu posebnosti našeg pravnog sustava, stanje u društvu i okruženju, iznjedrili jedan prilagođen (*custom made*) fakultetski program koji će dosljedno pratiti provedba odgovarajućih fakultetskih politika. Otvorenost prema svijetu podrazumijeva i prihvaćanje stranog elementa u studentski, a s vremenom i u nastavničko-suradnički korpus. Ulazak u Europsku uniju predstavlja otvaranje niza mogućnosti koje su velike. U vremenu koje je pred nama mi ih nemamo pravo zanemariti i ne iskoristiti.

7. ZAKLJUČAK

U vremenu dok su se poslovni život, tržište, društveni sustav i okolnosti radikalno mijenjali, pravno obrazovanje su pratile spore i neadekvatne promjene. U toj neusklađenosti potreba društva i tržišta sa znanjima i vještinama s kojima naši studenti izlaze s fakulteta leži dio razloga nezaposlenosti. S obzirom na ograničene mogućnosti zapošljavanja u javnom sektoru, ali i probleme s kojima je suočen odvjetnički sektor, zapošljavanje u privatnom sektoru (uključujući i samozapošljavanje i zapošljavanje u malim i srednjim tvrtkama) predstavlja područje tržišta rada koje će za pravnike trebati čim prije otvoriti. Ako pravni fakulteti studentima budu pružali znanja i vještine koja će nakon formalnog dovršetka obrazovanja moći uspješno kombinirati sa znanjima i vještinama iz drugih područja, tada će poslodavcima zapošljavanje diplomiranih pravnika biti isplativo budući da će njihove sposobnosti moći produktivno iskoristiti u svojem poslovanju koje često obiluje problemima koji nisu samo pravne naravi. U tom smislu, neprilagođenost fakultetskih programa potrebama tržišta rada i po opstojnost dijela visokog obrazovanja opasna demografska kretanja predstavljaju okosnicu problema o kojoj treba povesti računa. Budući da problemi rijetko nestaju sami po sebi, opstanak institucija za pravno obrazovanje počinje ovisiti od naše sposobnosti

45 V. Kregar, J., op. cit. (bilj. 3), str. 30-31.

46 Slično i Kregar, J., *ibid.*

provođenja promjena, pri čemu ovdje nije riječ o nepotrebnoj dramatizaciji, nego shvaćanju prema kojem nam izmiču uporišta na kojima smo temeljili naše dosadašnje ponašanje.⁴⁷

Ako se promjene koje idu u korak s vremenom percipiraju kao prijetnja, a ne kao prilika, može se lako dogoditi ulazak u stranputicu iz koje će izlazak protekom vremena biti otežan, a prilagodba reakcijama tržišta kompliciranija, skuplja i u konačnici teško ili nikako provediva. Stoga, u prvom redu, fokus treba biti na donošenju jasne odluke o modernizaciji pravnog obrazovanja koja će primarno obuhvatiti dvije točke; što sve treba reformirati i u kojem roku. U odnosu na potonju točku ne treba smetnuti s uma da je brzina promjena jedan od najvećih izazova i problema.⁴⁸

Odgovoru na pitanje u kojem pravcu treba reformirati postojeće programe treba pristupiti iz perspektive analize postojećeg stanja i projekcija trendova. Prihvatanje globalizacijskih izazova, sposobnost praćenja i osluškivanja promjena na domaćem i međunarodnom planu pri tomu igra odlučujuću ulogu. Imajući na umu sadašnje stanje našeg društva i politike lako je zaključiti da održive reformske inicijative mogu biti začete i aktivirane samo unutar pojedinačnih institucija. Pritom treba osobito voditi računa o tome da uspjeh svake reforme pa tako i one na razini pojedinačnih fakulteta u najvećoj mjeri ovisi o spremnosti i sposobnosti zaposlenika *samih* fakulteta da snagom argumenata i usuglašavanjem aktivnih mjera razvojne politike razgrade svaku nesuvislu otpornost na promjene i općenito konzervativne stavove *onih* koji promjene percipiraju kao prijetnju, a ne kao priliku i zamašnjak razvoja. Samoupravljanje kao izraz autonomije u sustavu modernog sveučilišnog obrazovanja može biti funkcionalno samo ako postoji konsenzus u odnosu na najvažnija pitanja. Neoboriva pretpostavka je da takav konsenzus postoji s obzirom na to da postoji previše jasnih pokazatelja koji govore u prilog potrebe za brзом prilagodbom zahtjevima novoga vremena.

LITERATURA

1. Akkermans, B., Challenges in Legal Education and the Development of a New European Private Law, *Transnationalizing Legal Education*, *German Law Journal*, vol. 10, br. 7/2009.
2. Andreis, L., *Odvjetnik*, br. 5-6/2015.
3. Arthurs, H. W., Law and Learning in the Era of Globalization, *German Law Journal*, vol. 10, br. 7/2009, str. 629-640.
4. Chesterman, S., The Evolution of Legal Education; Internationalization, *Transnationalization, Globalization*, *German Law Journal*, vol. 10, br. 7/2009, str. 877-888.
5. Flood, J., Legal Education in the Global Context, University of Westminster School of Law Research Paper No. 11-16 <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1906687>, 1. rujna 2016.
6. Johnsen, J. T., Rad na pravnim reformama u studentskim klinikama. Iskustvo Jussbussa, *Zagrebačka pravna revija*, vol. 2, br. 1/2013, str. 127-139.
7. Kregar, J., Teorijski i društveni kontekst modernizacije pravnog obrazovanja, *Reforma pravnog obrazovanja*, Zagreb, HAZU, 2007.

47 V. Kregar, J., Teorijski i društveni kontekst modernizacije pravnog obrazovanja, *Reforma pravnog obrazovanja*, HAZU, Zagreb, 2007., str. 31.

48 Cf. *ibid.*, str. 32.

8. Matković, T., Ogresta, J., Grubišić, K., Zrinščak, S., Rimac, I., Zapošljivost i razvoj karijere osoba koje su diplomirale na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu između 2004. i 2010. godine. <https://www.pravo.unizg.hr/znanstveni_i_strucni_rad/istrazivanje_o_zaposljivosti>, 1. rujna 2016.
9. Pađen, I., Hrvatski pravni studiji: izazovi i izgledi, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, vol. 44, 3-4/2007, str. 523-541.
10. Razvoj modela unaprjeđivanja kvalitete studija na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu: izvješće projekta / urednici Branko Smerdel, Marina Ajduković, Zagreb, Pravni fakultet; Nacionalna zaklada za znanost, visoko školstvo i tehnološki razvoj RH, 2006.
11. Ribstein, L. E., Practicing Theory: Legal Education for the Twenty-First Century, Iowa Law Review, vol. 96/2011, str. 1649-1676.
12. Sturm, S. & Guinier L., The Law School Matrix: Reforming Legal Education in a Culture of Competition and Conformity, Vanderbilt Law Review, vol. 60, br. 2/2007.
13. The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution, u Global Challenge Insight Report, January 2016.
14. The Legal Services Market 2030, DAC study on the future of the legal profession, <www.prognos.com/en/publications/publications/323/show/4ce0a49ef0cc1a6306f0d42d8e652515>, 1. rujna 2016.
15. Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, NN br. 143/2013.
16. Zakon o javnom bilježništvu, NN br. 78/1993, 29/1994, 162/1998, 16/2007, 75/2009.
17. Zakon o odvjetništvu, NN br. 9/1994, 117/2008, 50/2009, 75/2009, 18/2011.
18. Zakon o parničnom postupku, NN br. 53/1991, 91/1992, 112/1999, 129/2000, 88/2001, 117/2003, 88/2005, 2/2007, 84/2008, 96/2008, 123/2008, 57/2011, 25/2013, 89/2014.
19. Zakon o vježbenicima u pravosudnim tijelima i pravosudnom ispitu, NN br. 84/2008, 75/2009.

Summary

**THE DEVELOPMENT OF COMPETITIVE LEGAL STUDIES
AS A RESPONSE TO THE DISORDERS IN THE LEGAL
JOB MARKET (WHAT NEEDS TO BE DONE IN ORDER
TO PROMOTE THE INTEREST OF STUDENTS, SOCIETY
AND NATIONAL ECONOMY?) - THE NEED TO DECIDE
BETWEEN HOLDING IN PLACE AND ACTIVATING
AVAILABLE ACADEMIC RESOURCES**

The author brings into context the issue of employability of law graduates with the current problems in legal education, namely with the fact that number of graduates coming from Croatian law schools have tremendous problems with finding a job after graduation. The author calls for a change in the system of legal education and makes a proposal that a new approach to the matter at issue needs to be adopted as soon as possible. The central part of reform should consider the development of completely new and competitive faculty curricula that would reflect changes in the national legal system and its surroundings as well as projections of development of markets for legal services at home and abroad. In the world of change only those who are able to adapt to the market needs and changes have a chance to survive in an ever faster changing world of law, markets and educational policies.

Keywords: legal education reform, law faculty programs, modernization, market for legal services.

Zusammenfassung

**DIE ENTWICKLUNG WETTBEWERBSRECHTLICHER
STUDIEN ALS REAKTION AUF DIE STÖRUNGEN IM
RECHTLICHEN ARBEITSMARKT (WAS MUSS GETAN
WARDEN, UM DAS INTERESSE VON STUDENTEN,
GESELLSCHAFT UND DER INLÄNDISCHEN
WIRTSCHAFT ZU FÖRDERN) - DIE NOTWENDIGKEIT
SICH ZU ENTSCHEIDEN, OB AN BESTEHENDEN
FESTGEHALTEN WERDEN SOLLTE ODER NEUE,
VERFÜGBARE AKADEMISCHE MITTEL GENUTZT
WERDEN SOLLTEN**

Der Autor stellt die Frage der Beschäftigungsfähigkeit von Jurastudenten im Kontext der aktuellen Probleme in der juristischen Ausbildung, vor allem die

Tatsache, dass eine Reihe von diplomierten Jurastudenten nach dem Studium enorme Schwierigkeiten bei der Arbeitssuche hat. Der Autor fordert eine Änderung des Systems der juristischen Ausbildung und macht den Vorschlag, dass ein neuer Ansatz für die streitige Frage so bald wie möglich angenommen wird. Im Mittelpunkt der Reform sollte die Entwicklung völlig neuer und wettbewerbsfähiger Fakultätscurricula stehen aber auch Änderungen der nationalen Rechtsordnung und ihre Umgebung, sowie Projektionen der Entwicklung von Märkten für juristische Dienstleistungen im In- und Ausland. In der Welt des Wandels können nur diejenigen überleben, die sich den Bedürfnisse und Veränderungen des Marktes in einer immer schneller verändernden Welt des Rechts, Marktes und der Bildungspolitik anpassen können.

Schlüsselwörter: Reform der Rechtsbildung, Programme an der Rechtswissenschaftliche Fakultät, Modernisierung, Markt für juristische Dienstleistungen.

Riassunto

**CREAZIONE DI UN CORSO DI LAUREA IN
GIURISPRUDENZA QUALE RISPOSTA ALLE RICHIESTE
DEL MERCATO DI DOMANI (AL FINE DI PROMUOVERE
GLI INTERESSI DEGLI STUDENTI, DELLA SOCIETÀ
E DELL'ECONOMIA) - TRA CONSERVAZIONE
DELLO STATO ATTUALE ED ATTIVAZIONE DELLE
POTENZIALITÀ A DISPOSIZIONE**

Nel testo l'autore contestualizza la possibilità per i laureati in giurisprudenza di trovare impiego nel mercato del lavoro con la necessità di un ammodernamento necessario del sistema scolastico per i giuristi e gli impieghi giuridici. Oltre a indicare quali siano i problemi esistenti, si suggerisce la ricerca di nuovi approcci, che dovrebbero fondarsi su di un programma di studio moderno e concorrenziale, modellato in base alle esigenze del mercato, come pure ai bisogni futuri. Si pone l'accento sui punti di partenza per la trasformazione del corso di laurea in giurisprudenza sulla base delle ricerche condotte e delle circostanze note. Nella misura in cui ciò sia necessario, consapevoli di vivere in tempi caratterizzati da cambiamenti repentini, in occasione della formazione di proposte e punti di partenza va considerato anche il futuro della professione legale in ragione dei cambiamenti nei sistemi giuridici stranieri e delle proiezioni dei cambiamenti nella professione legale prognosticati in diversi fonti della letteratura. Soltanto quei sistemi che siano in grado di offrire cambiamenti e che siano capaci di adattarsi alle esigenze della società contemporanea o addirittura fare un passo in più ed affrontare vere sfide riformatrici, hanno possibilità di sopravvivere ed avere successo in un mondo che cerca nuove conoscenze e capacità.

Parole chiave: *formazione giuridica, riforme, programmi universitari, ammodernamento, mercato di servizi legali.*

